

*Esko Muratović
Gimnazija „Stojan Cerović“ Nikšić
Crna Gora*

ŠARČEVIĆEV HUMANIZAM ZA ETIKU ODGOVORNOSTI

ŠARČEVIĆ'S HUMANISM FOR THE ETHICS OF RESPONSIBILITY

ABSTRACT In this paper we will deal with the ethics of responsibility in the context of Abdulah Šarčević's conception of humanism with the assumption of a new world ethos that will indicate alternative possibilities for the development of differentiated forms of life and knowledge, as well as an open society for a new and different positioning of man and humanity. Pointing to a rational experience of the world and life, philosophy is presented as an open spiritual reflex to all beings, which as a view (theory) contributes to understanding ideas mentally and critically, on the basis of which values whose character is often regulatory are determined and built in terms of seeking and funding what is permanent and important to us when it comes to interpersonal relationships. However, by approaching many values in both theoretical and practical discourse, the ethical-moral discourse of valuation and values is bypassed, especially when it comes to the phenomenology of interpersonal relationships. Namely, it is first necessary to preserve the dialogue of ideas, to reconstruct their new discourse with the reflection of a new world that frees us for human, cosmocentric housing and return to what is our own, which cannot be managed in any way. This is simply not about the limits of ethical judgment, which appear when questions of justice are introduced into the game, but also of moral obligation, but also of questions concerning the sources, scope and limits of humanum violations. Namely, such an approach leads not only to an insight into the structure of human monologues, but also to the influence on interpersonal relations concerning: work and action, language and opinion, creativity and culture, sociability and history, tradition and modernity. Thus it opens a demand in the persistence of a critical redefinition of some important ethical aspects of interpersonal relations within which the differences of ethical-moral phenomena of human reality are reflected, which gave rise to different values, as well as moral-value discourses.

Key words: Abdulah Šarčević, ethics of responsibility, humanism, morality, man, interpersonal relations.

APSTRAKT U ovom radu ćemo se baviti etikom odgovornosti u kontekstu koncepcije humanizma Abdulaha Šarčevića sa pretpostavkom jednog novog svjetskog ethosa koji će ukazati na alternativne mogućnosti razvitka diferenciranih formi života i znanja, kao i otvorenog društva za jedno novo i drugačije pozicioniranje čovjeka i čovječnosti u savremenom svijetu. Ukazujući na racionalno iskustvo o svijetu i životu, filozofija se prikazuje kao otvoreni duhovni refleks prema svim bivstvujućim, koja kao gledanje (teorija) doprinosi da se ideje shvate misaono i kritički, na osnovu čega se određuju i grade vrijednosti čiji je karakter često regulativni u smislu traženja i fundiranja onog što je trajno i za nas bitno kada je riječ o međuljudskim odnosima. Međutim, pristupanjem mnogim vrijednostima i u teorijskom, i u praktičkom diskursu upravo se zaobilazi etičko-moralni diskurs vrednovanja i vrijednosti, pogotovo kada je riječ o fenomenologiji međuljudskih odnosa. Najprije je potrebno sačuvati dijalog ideja, rekonstruisati njihov novi diskurs sa promišljanjem novog svijeta koji nas oslobađa za ljudsko, kosmocentričko stanovanje i vraćanje u ono što je naše

vlastito, čime nije moguće na bilo koji način upravljati. Tu, naprosto, nije riječ o granicama etičkog načina prosuđivanja, koje se pojavljuju kada se u igru uvedu pitanja o pravičnosti, ali i moralne obaveznosti, već i o pitanjima koja se odnose na izvore, obim i granice narušavanja humanuma. Naime, prema takvom pristupu se dolazi, ne samo, do uvida u strukturu čovjekovih monologa, već i uticaja na međuljudske odnose koji se tiču: rada i djelovanja, jezika i mišljenja, stvaralaštva i kulturaliteta, društvenosti i povijesnosti, tradicionaliteta i moderniteta. Tako se istovremeno otvara zahtjev u istrajavanju kritičkog redefinisanja nekih bitnih etičkih aspekata međuljudskih odnosa unutar kojih se ogledaju različitosti etičko-moralnih fenomena ljudske stvarnosti, koji su iznjedrili različite vrijednosti, kao i moralno-vrednosne diskurse.

Ključne riječi: Šarčević, etika odgovornosti, humanizam, moral, čovjek, međuljudski odnosi.

1. Uvod

Humanistički specifikum uloge etike u odnosu na posebnost čovjekovog dolaženja do moralnih smjernica zasnovanih na humanističkim principima i vrijednostima ogleda se i odražava u iznovnom repercipiranju relacija unutar interpersonalnog svijeta i ulaganja u njegovo jedinstvo i spremnost na suživot. Ako se ima u vidu da naspram humanističke stoji autoritarna etika čiji se instinkt društvenog opažanja i funkcionalnost kalkulantsko-perfidnog instrumentaliziranja različitog spektra postupaka u okviru društvenih relacija, uz 'sigurenje' legitimiteta unutar obuhvatnijih slojeva društvenog bića, što je u krajnjem često odraz svojevrsne teleologizacije egoističkih ciljeva elita, onda je isto tako jasno da je, s druge strane, problematizovanje tog, već povijesnog, i sve više paradoksalanog ideala samoaktualizacije čovjeka nezamislivo bez prisustva i aktualiziranja humanističkih vrijednosti u okvirima najšire promovisanog i promišljanog spektruma međuljudskih odnosa – od individualne do globalne razine. To je jedna od temeljnih problemskih sadržajnosti Šarčevićevog humanistički tretiranog čovjeka i čovječnosti, pri čemu se itekako ima u vidu problematizacija zasebnih povijesno-društvenih iskustava koja su vodila u civilizacijske ćorsokake i nihilizam u odnosu na ljudske težnje ka pripadnošću, transcendencijom, jedinstvom, identitetom i orijentacijom u svijetu. U tom kontekstu se praktički situiraju konsekvence Šarčevićevog humanizma za jednu epistemičko-antropofilno transponujuće niveliranu etiku odgovornosti ka potrebama društvenog i ličnosnog normiranja ishodišta iz moralno nezavidnih situacija tog ljudskog, ne samo moralno-potrebujuće-djelatnog svijeta.¹³⁹ Taj filozofsko-etički mišljen i življen ideal *phronesis* konstantno se dinamizira u okvirima njegovih misaonih diskursa unutar svijeta moderne i postmoderne, čime sebe svrstava u jednog od

139 U sklopu tematizacije ovog istraživanja potrebno je najprije navesti da ne postoji gotovo ni jedan aspekt filozofskog promišljanja ljudske egzistencije u okvirima moderne i savremene epohe kojim se filozof, etičar i mislilac povijesnih mijena Abdulah Šarčević nije bavio u kontekstu filozofsko-spoznajnih, etičko-moralnih, političko-društvenih, naučno-spoznajnih, estetičko-vrijednosnih i drugih misaonih zahvata prisutnih u njegovim djelima, a da ih se nije tretiralo, problematizovalo, sagledavalo, preispitivalo iz središta onoga što predstavljaju ove kategorije.

najtemeljitijih dijagnostičara čovječanstva, koji nam je pokazao da temeljito sazajno-kritički i duboko humanističko-etički 'briguje bržnost' za ljudskost, raskrivajući iznova kontra domete epistemološkog redukcionizma. Tako i ukazuje na srodnost stanja današnjeg svijeta sa neskrivenom težnjom ka završetku povijesti nasilja koju će potisnuti nova povijest mira, slobode i istine,¹⁴⁰ čije se zbivanje realizuje s onu stranu narcizma, šizofrenije, paranoje, psihoze, neurotične mržnje i agresivnosti,¹⁴¹ naglašavajući da svakoj stvarnoj katastrofi prethodi epistemološka katastrofa.¹⁴² Na kraju svog čuvenog intervjua sa Šarčevićem, Kasim Prohić će konstatovati: »Njegovi tekstovi su jedinstveni, kako po izuzetnom moralnom naboju, tako i po moralnoj filozofskoj energiji koja izbija iz tekstova.«¹⁴³ Naime, ovaj bosanski mislilac sebi nameće zadatak uspostavljanja dublje veze sa svijetom života, odricanjem od filozofije, i svake političke filozofije, koja umišlja da posjeduje totalnu i metafizičku istinu. Šarčevićeve pretpostavke jednog novog svjetskog ethosa ukazuju na alternativne mogućnosti razvitka diferenciranih formi života i znanja, kao i otvorenog društva za poziciju čovjeka u savremenom svijetu; Šarčević kaže: »To i sve ono što u sebi sadrži – pretvaranje svijeta u ideologiju, uskraćivanje bitnog dostojanstva čovjeka i mišljenja, pomračenje svijesti pomoću postojećih načina života, trijumf inteligencije lišene moralnog imperativa – postavlja problem istine i slobode, borbe i smrti na način na koji je najteže dati promišljen odgovor.« Dobar dio teoretičara je saglasan da je Šarčević »među prvima – ako ne i prvi – koji je u našoj regiji problematizirao ta pitanja, među prvima je uočio te prezentne teškoće i ostvario nove horizonte filozofijskoga mišljenja povijesti u epohi kojoj je preostala tek neizvjesna budućnost.« (Veljak, 2011: 19) Ova se pitanja kod Šarčevića rješavaju na temelju principa odgovornosti, ne u duhu beznađa i rezignacije, već u duhu antropofilno mišljenog svijeta i onog istinski kritičkog – što je mogućnost spasonosnog. Tu nije samo riječ o čovjekovoj spremnosti da etički koriguje neodgovoran odnos naspram raspoloživih potencijala, kako bi se umanjio rizik od samouništenja, uz svijest o uspostavljanju odgovornosti da svijet ne bude bespovratno uništen, već i apel ka utemeljenju jedne solidarno usaglašene odgovornosti za dolazeće generacije i pitanja šta ostavljamo njima. Zadatak filozofije se, prema Šarčeviću, ogleda u humanističkom hodu njene samozadate misije odjelovljenja i posvjedočenja u okriljima životne stvarnosti, u djelovanju, suđenju i svim načinima izražavanja slobodne komunikacijske zajednice. To je i osnov za uspostavljanje mogućnosti autentičnog međukulturnog dijaloga na temeljima humanističke filozofije. Stoga

140 Šarčević, Abdulah (2003), *Politička filozofija i multikulturalni svijet: istina o istini: svijet moderne i postmoderne: u sjeni nihilizma*, Sarajevo: Svjetlost, str. 34.

141 Isto, str. 34.

142 Isto, 375. »Politički i nacionalni narcizam, potom nacifašizam, svjetska katastrofa koja nam dolazi svakako iz projekta i sna epistemologije, kojoj dakle prethodi epistemološka, logička i metafizička katastrofa, sa sistemom kozmološke linearnosti i logike subordinacije – fatalni su znak popuštanja solipsizmu utvara, tiraniji gubljenja zbiljnosti: prirode i čovjeka, tjelesnosti i duha.«

143 Šarčević, Abdulah (1988), *Utopija smisla i istina vremena*, Banja Luka: Glas, str. 436.

se u sagledavanju relevantnosti Šarčevićevog filozofskog istraživanja za jedan nov humanizam u domenu etike odgovornosti postavljaju pitanja: zašto čovjek treba da preuzme odgovornost i, shodno tome, šta znači biti angažovan u svijetu? Šta su dovoljne težnje humanuma danas u odnosu na iste u vrijeme Šarčevićevog djelovanja, pa i kasnije? Da li čovjek kao slobodna individua može da traži i očekuje neki budući humanizam zbog brige za sebe samog, ali i kroz odgovornost za Drugog u iznovnom otkrivanju smisla svog postojanja? Kako pokrenuti pitanje o neodgovornosti u korišćenju raspoloživih mogućnosti? Da li se u odnosu na takvu odgovornost može pokrenuti nadnacionalna javnost na globalnom nivou? Iz ugla filozofsko-etičke vizure čovjeka i čovječnosti čini se neophodnim interpretiranje i promišljanje istine i slobode, dobra i sreće, dužnosti i odgovornosti, prava i pravde usmjerenih, ne samo, ka permanentnom proizvođenju moralnog univerzuma i ljudskog univerzuma uopšte od strane čovjeka, različitih zajednica i društva, već i ka opreznom kretanju čovjeka unutar započetoga univerzuma života i prirode.

2. Šarčević humanum za ethos odgovornosti

Još u svom djelu *Iskon i smisao*, Šarčević će prije ravno pola vijeka pisati o »razumijevanju svijeta, koji sve što jest reducira na fizičko, na 'stvar' što se može 'kupiti' ili 'prodati', 'posjedovati', leži s onu stranu ovog 'postvarenja'. Međutim, i samo to dolaženje-do-svijesti jest potreba i ujedno početak destrukcije; taj put je 'pun sjećanja na raniji hod', koji zato nije moguć kao ova ili ona predmetna akcija. Jer, ta *transcedencija* zacijelo zna i »one kretnje koje sitno cvijeće čini kada se otvara ujutru«, ona sačinjava i čuva iskonsku razliku i osebnost, inherentnu mjeru svega što jest.«¹⁴⁴ Prema tome, »humanum je tako ona iskonska mogućnost da se sve, i čovjek i priroda, pojavi u svojoj mjeri i konkrekciji.«¹⁴⁵ Humanum je vlastita istina pred kojim smo, u okviru sopstvene istorijske akcije, zaista životom otvoreni. Pred životom postajemo oni koji drže do apstrahovanja od humanuma koji se nadalje popredmećuje u robama. Šarčević kaže:

»I ona je ujedno princip ne samo redukcije svega kvalitativnoga između bića, nego i samih ljudi. Ne postoji, dakle u robnim odnosima mogućnost da čovjek dovede do riječi svoju vlastitost, koja neće biti podređena ovoj popredmećenoj formi, ovim »nihilističkim konstrukcijama«. A to vlastito i iskonsko, što je nemoguće modalizirati, postvaruje se u suprotnosti između materije i duha, duše i tijela, vjerovanja i razuma, slobode i nužnosti, čovjeka i prirode, uma i osjetilnosti, subjektiviteta i objektiviteta, (...) Iskonsko otvaranje i proizvođenje –

144 Šarčević, Abdulah (1971), *Iskon i smisao*, Sarajevo: Svjetlost, str. 12.

145 Isto, str. 12–13. »Zato humanum nije usko-antropološka »korekcija« i »kozmetika« ove »demonije tehnike« i »tehničke civilizacije«. Jer, tada bi čovjek bio apsolut koji nadjačava sve (...) Humanum, dakle, nije glazba čovjeka demijurga, koji je pun pohote, pa sve sebi *podređuje*: sve jest po njegovoj mjeri, sve diše, traje i biva po njemu.«

a to je horizont svijeta – postaje humanum: bit čovjeka.«¹⁴⁶

Ono što je »nerazorljivo u čovjeku« (Kafka), na što se poziva Šarčević, jest najviša instancija, koju, »ukoliko razaramo, utoliko smo izgubili mjesto gdje možemo da se opravdamo, da ostvarimo svoju odgovornost i slobodu.«¹⁴⁷ Promišljajući u istoj knjizi *Granice i moralnu kvalifikaciju tempa života*, on će kazati da ne tražimo i ne istražujemo optimum za čovjeka nego maksimum dostižnog. Ljudska idolatrija se tako u krugu postojanja iznova potvrđuje u potrebi univerzalne industrije i nauke što znaju samo za gole kvantitete. Otuda i pitanja: ko od nas može poreći tragove racionalnog realiteta na svjetskom teatru? Ne smjeraju li moderne »forme humanizma« puno više na »harmonizirajuću etiku saobraćaja«? Tako se dolazi do teorijskog i praktičkog zaokreta: raskriva se ono što je u toku socijalne evolucije propušteno. Naime, dolazi se do zaključka da je za takav ljudski zadatak neophodna kritička ili negativna antropologija, kao i jedna rekonstruktivna i kritička hermeneutika, što je kod Šarčevića apriorna pretpostavka da se druge kulture obrazuju u smislu samoobmanjivanja *humane egzistencije*, što bi danas trebalo rezultirati povijesno-planetarnim dijalogom o zajedničkim pitanjima i problemima sveopšte životne stvarnosti. Iskonsko je ljudsko pravo da ljudi nisu puki promatrači, nego i sudionici u moralnoj praksi, s ciljem izgradnje i nastavljanja uspjelog i humanog života. U tom smislu, vodeće normativno načelo dobrog ili pravednog života obavezno je u ideji humaniteta, koja rehabilitira načelo sreće i ideju pravednosti. U tom kontekstu:

»S procesom totalnog instrumentaliziranja i obezdušenja, cijena za preživljavanje ljudskog roda«, od čega Šarčević često polazi u svojim raspravama, stoji u shvaćanju da »čovjek nije ono što je htio stvoriti od sebe, te da su ethos i humanum ustvari u modernom i tradicionalnom pogledu bili paradigme kvazihumanog i kvazimoralnog svijeta povijesnog kontekstualiziranja destrukcije i nihilizma kao životnih potencija puke moći i nemoći čovjeka i čovječnosti u odnosu na zagledanost smislenosti egzistiranja i opstojnosti ljudskog svijeta i prirode. Moderni ethos, tvrdi Šarčević, nema više ništa zajedničko sa stanovanjem. Poznato je da ethos, prije svega to znači. Na putu istine prema samoizbavljenju mora se graditi, što znači samooblikovanje, samoostvarenje.«¹⁴⁸

Da bismo uopšte govorili o ethosu odgovornosti, nezaobilazan je *ethos ljubavi*, reći će Šarčević, koji nam služi da u svojem mišljenju prepoznamo, određujemo, i u sretnim okolnostima, pregorijevamo fundamentalizam, jer je »zadaca filozofije anti-fundamentalistička; i u jednom izvornijem smislu da se udaljavamo od prethodne pozicije, jer smo sposobni da vjerujemo da postoje dobri razlozi za njeno opovrgavanje.«¹⁴⁹ Taj *ethos ljubavi* kojeg priziva Šarčević

146 Isto, str. 30.

147 Isto, str. 60.

148 Muratović, Esko (2020), *Humanizam i egzistencijalizam kao humanizam: Abdulah Šarčević i Jean-Paul Sartre*, Filozofska istraživanja, Filozofski fakultet u Zagrebu, 159 God. 3 (611–632), str. 614.

149 Šarčević, Abdulah (2003), *Politička filozofija i multikulturalni svijet*, Sarajevo: Svjetlost, str. 41.

jest nesavladiva uzdanica koja ne podliježe metafizičkoj prinudi. Dolaženje k sebi ili ostvarenje čovječnosti kao kvaliteta smislenog i uspjelog života – humanuma (Otfried Höffe) – razumijeva se kao određeni kvalitet životnih odnosa i životnih procesa. Prepoznajući to kao otvaranje novih horizonata u pristupu onome što nazivamo *condicio humana*,¹⁵⁰ Šarčević će zastupanjem pitanja strategija legitimiteta i strategija humaniteta dati važnost kritičkim raspravama sa svim onim bitnim što (po)stoji u metafizičkoj i političkoj moderni, prepoznajući ih kao otvorene za moć suđenja. Jer, ideja humanosti se ne smije poistovjećivati sa samim realizovanjem humanosti, što je posebno prisutno u visokorazvijenim etičkim učenjima, kada je riječ o etičkoj i pragmatičkoj dimenziji prakse i ljudskog životnog svijeta, dok se moralno djelovanje, u procesu interakcije i komunikacije te u svakidašnjem sociokulturnom kontekstu, sadržajno ostvaruje bezuslovnim zadatkom *homo humanusa*. Promišljanjem položaja čovjeka u modernom svijetu potrebno je ukazati i na posebnost Šarčevićeve filozofije u domenu ustrojstva jedne nove etike za univerzalistički humanizam i transhumanizam.¹⁵¹ Prema tome, transpersonalna odgovornost se pretače u transhumanizam, čime se i nadasve može osvijetliti povijesno stanje duha u njegovoj najcjelovitijoj moralnoj dimenziji. Moralna svijest je u zavisnosti od epistemološko-moralnih nazora kada se filozofsko-etički tumači kontekst datog pitanja ili problema, pa je svaki etički aspekt kod Šarčevića koji iz teorijskog diskursa ukazuje i upućuje na praktičke implikacije, ustvari i etika diskursa.

Mogućnost vraćanja čovjeka prirodi i prirode čovjeku,¹⁵² mogućnost vraćanja humanosti čovjeku i čovjeka humanosti, data je jedino u ljudskoj revoluciji – samo će se tada odnos ljudi (humanitas) javljati kao odnos između stvari, kao postvareni, fetiški odnos, jer vraćanjem na humanum, na sopstvenu bit – i misao postaje slobodna i djelatna, dok čovjek koji čuva prirodu, proizvođači je dopušta joj da kao govor i dođe do govora. Ako je tako čuva u njenoj neponovljivoj i otvorenoj individuaciji, onda i priroda čuva humanum. Iskonsko je ljudsko pravo da ljudi nisu puki promatrači, nego i sudionici u moralnoj praksi, s ciljem izgradnje i nastavljanja uspjelog i humanog života. U tom smislu, vodeće normativno načelo dobrog ili pravednog života obavezno je u ideji humaniteta, koja rehabilituje načelo sreće i ideju pravednosti.

Na čovječnost Šarčević ne gleda kao na neku moralnu, poštenu i otvorenu

150 Šarčević, Abdulah (1990), *U labirintu samoće*, Sarajevo: Svjetlost, str. 203–369.

151 Jurić, Hrvoje (2018), *Iskušenja humanizma*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, str. 10. Da bi se imala predstava o tome što trebamo (pod)razumijevati pod tim pojmom, poslužiti ćemo se tumačenjem Hrvoja Jurića, koji je u predgovoru svoje knjige *Iskušenja humanizma* kazao: »Povijest cjelokupnog čovječanstva, gledana kao povijest humaniziranja i univerzaliziranja čovječanstva, bila je povijest nadanja i razočaranja, ali tih uspona i padova ne bi moglo biti da nije bilo čvrstoga tla s obzirom na koje se to događalo. (...) Smatram da je to najčvršći temelj ili, drugačije rečeno, najširi okvir za spašavanje i napredak čovječanstva jer se radi o promišljanju čovjeka i slobode čovjeka, koje je usmjereno na akciju i promjenu.«

152 Šarčević na prirodu gleda kao na čuvara humanuma, jer physis kao humanum nije ni svojstvo stvari ni njihova »supstancija«, već tvorački iskon povijesti koji se u svojoj samoskrivenosti nikada ne popredmečuje.

svijest, već smatra da je ona nešto više: to je čovjek kao davalac, proizvođač samosvojnog, neponovljivog života koji živi samo za čovječnog čovjeka. Međutim, ako je čovjek otuđen proizvodima svog rada – u robu, novcu, kapitalu – ako je otuđen samoj proizvodnji, on je otuđen svojoj intimnosti (prirodi, samome sebi, drugome čovjeku). Iza svega stoji istina¹⁵³ koja je ono po čemu čovjek jest čovjek – ona je zbivanje u njegovoj ekstatičnoj biti.¹⁵⁴ Istinski čovjek, kaže Šarčević, jest onaj koji nije zarobljenik onoga što je sam napravio i koji kroz ono što još nije daje primjer odgovornog aktera; treba postati svjestan skrivene i velike snage mogućeg. Samo nam prava svijest i dozrijevanje slobode i humanosti dopušta da se okrenemo protiv neslobode i nehumanosti. Čovjekova otvorenost, koja postaje bitno obilježje humanuma u svijetu, potvrđuje se u prisustvu drugog, koje je konstitutivno za bitak individue, te kao takva nadilazi, nadvisuje ono Ja koje sebe susreće u svijetu, koje će ozbiljiti, graditi i stvarati Sebe jer se egzistencija ne može ostvariti bez relacije prema drugim ljudima, stoga, komunikacija biva uvjetom egzistencije. Opšta je pretpostavka takve relacije da čovjek bude slobodno biće. U potrazi za bitno određujućim elementima postojeće stvarnosti, Jaspers dolazi do uvida da u kontinuitetu, iznova treba biti na putu osmišljavanja vlastite egzistencije. To je ono što samoj egzistenciji daje punoću i smisao, raspravljajući totalitet čovjekove stvarnosti, koji čini dubinu veze između objektivne i subjektivne realnosti, objedinjene i zaokružene u formi postojanja. Hans Jonas je egzistenciju čovječanstva odredio kao »uvijek transcendentnu mogućnost koju egzistencija mora održavati otvorenom.«¹⁵⁵ Prioritet je očuvanje ove mogućnosti kao »kosmičke odgovornosti« te predstavlja obavezu u odnosu na egzistenciju. To znači da takva odgovornost jest odgovornost koja ima prvenstvo ispred svega drugog, ali koja podrazumijeva odgovornost za Drugoga, čime se potvrđuje punina humanizma utemeljenog na uzajamnosti i slozi među ljudima. Ovdje treba primijetiti da je humanizam, mimo akcije i s vjerom u samoopstojnost humani-

153 Šarčević, Abdulah (1988), *Čovjek i moderni svijet*, Sarajevo: Svjetlost, str. 673–674. Kategorija *istina* kod Šarčevića ima ne samo epistemološku ili ontološku nego i nadasve etičko-moralnu vrijednost i značenje, kada filozof postaje metafora za odbijanje konvencija istine koja danas, kako tehnološki tako i politički, kako psihološki tako i etički, manipulise svem ljudskom u nama. Uglavnom, to je osnovni razlog današnjih dilema i nedoumica: 1. Kako živjeti u modernom svijetu, a ne odreći se svoje vlastitosti?; 2. Kako biti u vremenu, a ne izgubiti njegove pra-izvore?; 3. Kako još misliti, a da nas ne blokira strah bespomoćnosti?; 4. Kako da dodirujemo stvari oko sebe, a da ne podlegnemo njihovoj banalnosti i upotrebljivosti, disponibilnosti, transparentnosti?; 5. Kako opažati stvari, a da pritom one ne postanu članovi sistema, organizacija, u filozofskom ili izvanfilozofskom smislu?

154 Šarčević, Abdulah (2005), *Čovjek u suvremenoj filozofiji Zapada*, Sarajevo: BEMUST, str. 258. Ovdje Šarčević uočava paradoks: »Čovjek postaje rob stvari, proizvoda. Ukoliko više proizvodi vrijednosti, utoliko sam postaje bezvredniji, sićušniji, nakazniji, utoliko raste tragični nesrazmjer čovjeka i njegove ekstatičke biti.«

155 Jonas, Hans (1990), *Princip odgovornost*, Sarajevo: Veselin Masleša, str. 144. Za humanum egzistencije Jonas kaže: »Egzistencija čovječanstva jednostavno znači: da ljudi žive; sljedeća zapovijed je da oni žive dobro. (...) Potrebne su posebne okolnosti, na primjer sadašnje, pa da sama ova iskonska zapovijed sa svojim elementarnim sadržajem mora biti izričita. (...) Ovo je iskonska stvar svih stvari koje ikad mogu postati predmet općeljudske odgovornosti.«

stičkog opredjeljenja, uz ukidanje uzroka zapostavljanja humanuma i ugrožavanja čovjeka od drugih ljudi, dospio do očevidnosti problema postizanja međuljudske solidarnosti. Jer smjernost mogućnosti i dometa, od dostojanstva ka kolektivnom nivou težnji i normiranih uzajamnosti, humanum odslikava kao mogućnost i prisnost neposredne međuljudske regulacije stvarnosti prema vrijednostima i potrebama.

3. O novoj etici odgovornosti kao etici očuvanja života i svijeta

Na osnovama etike nauke Hansa Linka i principa odgovornosti Hansa Jonasa, Šarčević će problematizovati pitanja kauzaliteta naučno-tehničkih inovacija i njihovog rezultiranja na egzistencijsku orijentaciju u svijetu nauke i tehnike čiji smo dio stvarnosti i u kojem smo zatečeni. To je etički upravljena humanizacija ophođenja s mogućnostima koje nam postignuća nauke i tehnike pružaju kako bi se u okvirima humane mogućnosti odgovornosti koja je nadalje utemeljena u oporavku uma kao ideje i naloga za čovječnu i društveno pravednu primjerenost – došla do rješenja u »smislu odgovornijega, mudrijega i humanijega ophođenja s uspostavljenim tehnolojskim mogućnostima ekspanzije.«¹⁵⁶ Ovdje će Veljak uočiti da se time, »na tragu Maxa Webera (ali u novom kontekstu napredujuće scijentizacije i tehnikacije svijeta), uspostavlja jedna etika odgovornosti, fundamentalno ekvivalentna anglosaksonskom konzekvencijalizmu.«¹⁵⁷ Etikom odgovornosti, kao jednim od najvažnijih etičkih aspekata Šarčevićeve koncepcije humanizma, u težnji prema ostvarenju ideje čovjeka, »koja pretpostavlja osjećanje odgovornosti i slobode, prije svega za budućnost i buduće naraštaje«¹⁵⁸ u okrilju filozofije, oslobođene scijentizma i pozitivizma, analitičko-pozitivističkog načina mišljenja, razvija se »jedan argument za opravdanje principa očuvanja«¹⁵⁹, koji ne odudara od principa nade i principa emancipacije. Dakle, Šarčević stavlja u središte razmatranja etiku odgovornosti¹⁶⁰ kao princip koji

156 Isto, str. 111. »Time se, na tragu Maxa Webera (ali u novom kontekstu napredujuće scijentizacije i tehnikacije svijeta), uspostavlja jedna etika odgovornosti, fundamentalno ekvivalentna anglosaksonskom konzekvencijalizmu.«

157 Veljak, Lino (2014), *Filozofijski misliti povijest u epohi postmoderne*, u: Zborniku sa Simpozija »Abdulah Šarčević filozofsko iskustvo vremena (znanost, filozofija, umjetnost)«, str. 16.

158 Šarčević, Abdulah (2005), *Filozofija i etika; Suvremena filozofija svijeta života*, Sarajevo: BE-MUST, str. 27.

159 Isto, str. 27. »Za Jonasa kao i za mnoge druge koji misle kao on, princip očuvanja nije razumljen s onom implicitnom ili eksplicitnom pretpostavkom koja postoji u jednoj ekološkoj etici da je neophodno održanje ljudske vrste. Ma kako da je plauzibilno i privlačno načelo očuvanja u ekološkoj etici, ono se kod Jonasa orijentira ponad toga prema održanju 'takvih konvencija i institucija ljudske kulturne tradicije, koje valja sagledati, mjerene idealnim mjerilom etike diskursa, kao nenadmašna dostignuća.«

160 Šarčević, Abdulah (2007), *Filozofija i znanost*, Sarajevo: Connectum, str. 7. »Princip odgovornosti, opet, uključuje razlikovanja u tom pojmu odgovornosti, na primjer, između onog čisto formalnog, pravnog pojma odgovornosti, da je svako odgovoran za ono što čini, da se mora učiniti odgovornim za ono što učini; (...) I drugog pojma odgovornosti za ono što bi trebalo učiniti za neku stvar. U skladu s tim pojmom odgovornosti, mi smo odgovorni za potomstvo, za sve ono što bi se moglo u budućnosti pojaviti.«

podrazumijeva slobodu; i pored toga što se možemo sasvim subjektivno zapitati da li se osjećamo odgovornim, i – sasvim objektivno – da li smo u mogućnosti da budemo odgovorni, »da učinimo nešto za samu stvar, na primjer za opstanak čovječanstva, za smisao ljudskog egzistiranja.«¹⁶¹ Ukoliko se ostavi po strani pitanje interesa čovječanstva da li treba da preživi ili ne, slijede bitna pitanja: kako i kojim se sredstvima taj interes može legitimisati? Ko ga može iskazati? Da li je opasno okarakterisati taj interes za opstanak čovječanstva i da li se to, pita se Šarčević, može pretvoriti u svojevrstan teorijski i praktički totalitarizam?

Iako inače Šarčevićeve etičke refleksije teže ka nezavisnošću od konačno etički fiksiranih teorema, Šarčević je itekako imao svijest da na taj način obavezujuća etika odgovornosti treba da izlaže jedno novo smjelo moralno iskustvo, pokazujući da drži do njega, jer samo se tako može misliti drugačija stvarnost i stvari pomijerati ka boljem. Ona, uz to, podrazumijeva i onaj vid odgovornosti koji se tiče hipoleptičke etike uzualizma.¹⁶² Potrebno je uočiti izdvajanje interindividualne strane ove etike, i razumijevanje internacionalne organizacije solidarne odgovornosti uz opasku da je čovjek sopstvenim činjenjem došao do velikih izazova, kad je sve prisutnija izvjesnost da se moć nad prirodom pretvori u nemoć čovječanstva pred njenom stihijnošću, kad moramo doći do onog pojma čovjeka i svijeta koji bi trebalo sačuvati od razaranja. Šarčević navodi da su Jonasovi najveći napori usmjereni ka dokazu da ništa ne smije imati društvenu privilegiju, pogotovo pozitivistički i scijentistički pojam znanja. »Šta je u igri znat ćemo tek ako znamo da je to u igri. Pošto se pri tom radi, ne samo o ljudskom udesu, već i predstavi o čovjeku, ne samo o fizičkom preživljavanju već i o nepovredivosti bića. Etika koja treba da sačuva i jedno i drugo, mora biti ponad etike razbora i jedna etika strahopoštovanja. (H. Jonas, KV, 8)« Ovako shvaćena odgovornost odražava planetarnu situaciju u čijim se okvirima naučno-tehnološka moć pokazuje nezasićenom, otvara nove mogućnosti ljudskog i života uopšte. Eksploatacija i potčinjavanje prirode čovjeku i njegovim potrebama, njenog podređivanja interesima ljudskog roda, distancirano uzimanje k znanju onoga što se događa u prirodi i s prirodom sada se okreće upravo protiv čovjeka i čovječanstva. Naime, sve ono što danas vlada, tiče se prirode. Tako se čini nepravda prirodi, čovjeku, ljudskom rodu, što su i pitanja filozofske, tradicionalne etike,¹⁶³ koja nije dorasla takvim izazovima, niti takvom zadatku da se kontroliše svijet izrastao na temeljima i surogatima naučno-tehnološke moći. Klasična etika se ne može izgraditi kao etika odgovornosti, decidan je Šarčević, prateći sva Jonasova pro-

161 Isto, str. 7,

162 Isto, str. 9. »Sasvim je jasno da to znači »da je svaki pokušaj da se danas organizira nužna kolektivna odgovornost čovječanstava za njegove kolektivne aktivnosti, ne samo bez ikakvih izgleda nego je već na razini etičkog opravdanja besmislen« (K.O. Apel, DuV, 171)»

163 Isto, str. 13. »Ovdje, ipak, postaje jasno da je staro metafizičko-etičko pitanje o odnosu između trebati i bivstvovati, pitanje o egzistenciji jedne moralne forme života, onog moraliteta koji nije omeđen jednim područjem života, nego je univerzalan, jer proniče sve naše životne situacije, životne sklopove, orijentiranja – da to pitanje dobije novu formu i novi odgovor.«

mišljanja sa polazištima utemeljenim kroz situaciju ishodišta kriza moderne, uz svijest kako se s tehnikom institucionalizuje moć koja je iz temelja promijenila obrazac ljudskog djelovanja. Ukoliko se na pravi način razmotri svijet moderne tehnike i znanosti, samo tako ćemo i razumjeti pitanje o uslovima mogućnosti i neophodnosti etike odgovornosti, koja traži i nalaže etički novum – etiku odgovornosti koju priziva takva nova situacija. Takva etika, po svojoj tendenciji, jeste jedno novo iskustvo krize i drame povijesti, ali i predstojeće-moguće moralno orijentisanje u naučno-tehnološkom svijetu kao novo osvješćivanje. Kao iskustvo krize i drame povijesti etika odgovornosti dolazi do svijesti, zapaža Šarčević kao: »1) mogućnost nadilaženja antropocentrike, 2) uvid u krizu utopije tehničko-znanstvenog napretka, 3) iskustvo nasilja nad prirodom i čovjekom, 4) granice prirode i ljudskog egzistiranja uopće, 5) dalekosežnost ekološke krize. To nam samo govori, da je filozofska etika u svojoj antropocentričnoj interpretaciji, kao etika istovremenosti, onog bliskog u vremenu i prostoru, uz svoje imperativne bila naprosto zaslijepljena svojim principima, pri čemu Šarčević uočava kao jedan od centralnih stavova da je svako biće na Zemlji, pa i čovjek, usmjereno ka očuvanju i razvijanju svog vlastitog postojanja, svojih mogućnosti. To je takozvana ideja podudarnosti ljudskog opstanka sa prirodnim redom stvari iz koje slijedi nalog i ka novom tumačenju čovjekovog uma, njegovih mogućnosti i sposobnosti, uz isključenje njegovih afekata, ali i kao novi stav prema suštini tehnike i suštini nauke. Sagledavanje dalekosežnih posljedica u pojedinim područjima znanosti i tehnologije, opasnosti za fizički, ljudski i društveni svijet, koje dovode do povredljivosti prirode, to je sve ono bitno što nova etika mora uzeti u obzir: odgovornost za još nepostojeće i moguće, za buduće; kako je već rekao Frensis Fukujama, da ovaj svijet nijesmo naslijedili od svojih predaka, već smo ga posudili od svojih potomaka. U tom smislu Šarčević kaže:

»To implicira kritičko nadmašivanje one društvene realnosti koja posreduje i omogućuje izopačenje istinske ljudske prakse u tehniku, u »društveni neum, u rastuće ovladavanje prirodom koje se u formi tehničke racionalnosti – produžava u vladavini ljudi nad ljudima« i »nad unutrašnjom prirodom« (Adorno, Habermas). S druge strane, ono zahtijeva onu zajedničku društvenu svijest ne samo o prinudi društvenih (kapitalističkih) odnosa nego o »imanentnoj prinudi stvari«, o sudbini svih ljudi na ovoj zemlji, o narušenoj životnoj ravnoteži čije je ponovno uspostavljanje osnova opstanka čovječanstva, koja predstavlja novo iskustvo povijesti, jednu novu svijest o solidarnosti iz nužde.«¹⁶⁴

Povijesno ljudsko iskustvo nam govori da ista vrsta ljudskog djelovanja u različitim problemskim kontekstima i vremenskim situacijama mijenja svoje etičko značenje. Odavno je poznato da se određeni naučni rezultati mogu upotrijebiti i za dobro i za zlo, kao što je slučaj sa biotehnologijom, nuklearnom energijom i sl. Ishodišna tačka nas vodi ne samo ka suočavanju sa svim tim

pitanjima, već, kako kaže Šarčević, i da moramo prihvatiti utopiju moći naučno-tehničke civilizacije. Isto tako, moramo osjećati odgovornost za prirodu, ukazujući na čovjekov odnos prema njoj, što je u skladu sa imperativom suočavanja sa tumačenjem savremene situacije tehnološkog doba. Tako se i kristališu uvidi: krajnja tačka je da moramo biti svjesni utopije moći znanstveno-tehničke civilizacije, da bismo sačuvali ljudsko dostojanstvo i slobodu, da živimo s prirodom i u prirodi; da se povede računa o povredivosti i razaranju prirode – ljudske i izvanljudske; da se ima svijest o nus proizvodima tog i takvog uticaja moderne i savremene epohe: ostvarenje samogospodstva, ponos zbog uspjeha, praktiko- vanje slobode u smislu gospodarenja s prirodom, istine u smislu plodotvornosti i postupka verifikovanja, fascinacija logikom napretka i uspjeha; da se u odnosu na različite sukobe – socijalne, nacionalne i međudržavne treba razjašnjavati i pitanje zašto se politika nije suočila sa težinom problema; da se mišljenje mora osloboditi svake utopističke ontologije. Paradigmatski imprativ odgovornosti treba usmjeriti prema dolazećim generacijama, uz svijest o tome da nema nedužnosti i ravnodužnosti. Tu Šarčević pledira ka tome da se iz činjenica koegzistiranja pripadnika različitih životnih doba dođe do principa nada, koji je, u stvari, ne samo nalog, već i poziv na osjećanje i iskustvo odgovornosti za budućnost – **da je etika uvijek etika odgovornosti**. Ova se etika treba shvatiti i kao reakcija na najdublje uzroke krize moderne. Posredovane mitom napretka, to su sve one revolucionarne i radikalne promjene u odnosu čovjeka prema prirodi, ali i prema čovjeku. Čovjekovi zahvati u prirodi su protivprirodni – dolazi do povredivosti njene cjelovitosti. Šarčević kaže da te čovjekove intervencije ne znaju za granicu prirode, da čovjek ne smije ugroziti igru elemenata, ravnotežu prirode, da ne smije u nju uvesti iscrpljivanje i strast, malaksalost, antropocentričnu pomamu, smrtno mamljenje i bolest na smrt, smrt samu, smrt prirode. Promjena čovjekovog stava prema prirodi davno je uzrokovala, imajući u vidu vrste znanja i ophođenja sa bićima u cjelini, promjenu prirode samog čovjeka. Tako nastaje i polarizacija stvarnosnih tokova, kako kaže Šarčević, i odnosa čovjeka prema prirodi. U okvirima etike prirode, koja odbacuje antropocentrizam i mišljenje koje pokazuje, kako reče Eugen Fink, da ništa nasilnije ne živi nego čovjek, treba uvidjeti da se 'priroda u čovjeku okreće protiv same sebe'. Samo posredstvom etike prirode, kada želimo razumjeti granice ljudske povijesti prirode, načine odnošenja prema njoj u nauci, umjetnosti, u sociokulturnim formama života, neophodno je izaći iz okvira krize napretka nauke i tehnike, koja nije u stanju da objasni zašto smo zapali u ovu varljivu sudbinu sustajanja uma, rasapa physisa i logosa, života i humaniteta.

Kao zaseban aspekt u okviru etike odgovornosti kod Šarčevića je prisutna i etika odgovornosti za Drugog. U okviru 'svoje' odgovornosti za Drugog Levinas je na srodan način afirmisao ideju humanizma drugog čovjeka, kada će

posredstvom etike odgovornosti iznjedriti jednu novu subjektivnost,¹⁶⁵ koja se ogleda u etičkoj relaciji s Drugim. Kao takva, etička relacija je jedinstvena u svojoj vrsti – ne tiče se intencionalnosti, tj. prethodnog iskustva. U toj relaciji potrebno je naprosto zaštititi dignitet i humanizam Drugoga. Susret s licem Drugog čovjeka¹⁶⁶ neophodan je uslov svake obaveznosti, odgovornosti, a samim time i moralnosti. Drugi se ne izvodi iz vlastitog ja, već je tu, uvijek dat, prije mene, i ja sam za njega odgovoran. Praforma svake odgovornosti, kazat će Jonas, odgovornost je čovjeka za čovjeka – ako smo mi odgovorni za nekoga, onda smo i mi nečija odgovornost; ono što određuje bit egzistirajućeg čovjeka jest jedno 'trebati' »njegova kauzalno sposobna kvaliteta subjekta kao takva nosi sa sobom objektivnu obaveznost u formi vanjske odgovornosti.«¹⁶⁷ Uz činjenicu da ne postoje određene jasne, očevidne odgovornosti, kada s onim uvijek 'stvarnim treba' ne korespondira ono 'apstraktno treba', čovjek, iako moralno biće, time ne biva moralan. To sa sobom nosi i etičko promišljanje socijalno-političkih implikacija sa sviješću o neizbježnosti moralnih konflikata »prirođenih« među-ljudskim odnosima, pri čemu se otvara i potreba moralno-vrednosnog revidiranja prirode diskriminacijskih obrazaca koji »Drugoga« i »drugačije« pripuštaju u svoj moralni vidokrug u najboljem slučaju kao objekt, što ujedno objektivira i njegovu egzistenciju i čini od njega/njih puki pasivni, manipulativni objekt. U etici odgovornosti ovog bosanskog mislioca konstantno participira i indikativno je uočljiva predstava o ljudskom rodu kojem je dat osnovni moralni osjećaj zasnovan na dostojanstvu, koji je svakom čovjeku dat po rođenju: biti odgovoran znači biti odgovoran za Drugo i Drugačije, bez čega je nezamisliva univerzalizacija ljudskih vrijednosti čime se očovječuje i generiše (pre)oblikovanje etičko-moralnih svjetonazora sa vizijom i mogućnostima dosezanja i ostvarenja života u miru među ljudima i narodima.

Šarčević se, dakle, posebno fokusirao na određenje čovjeka i čovječnosti u duhu etičko-antropofilno mišljenog svijeta i života, sa naglaskom na neprepoznate fenomene morala i moralne odgovornosti, društvenih i političkih nesloboda i diskriminacija, koje će u smislu kritičkog razobličavanja biti u službi nadilaženja i prevazilaženja najočitovanijih predrasuda i zabluda savremenog čovjeka i čovječanstva. Sva suština unutrašnje spoznaje svijeta zahvata samu osnovu sveukupne transcendencije, koja je gledana očima ljudske egzistencije. Čovjek ne smije biti svijet za sebe kao neko ko je zatvoren već treba da je uvijek prisutan u svijetu ljudskih dešavanja. Čovjek nema drugog zakonodavca osim sebe samog, pa će u nepotpunosti i napuštenosti odluku o sebi donijeti kroz samoobraćanje, –

165 Emmanuel Levinas je subjekt shvatio u izvornom značenju latinske riječi 'sub-iectus', kao ono što je pod-metnuto ili pod-činjeno.

166 Levinas, Emanuel (1998), *Među nama*, Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, str. 53.

167 Hans Jonas (1990), *Princip odgovornost*, Pokušaj jedne etike za tehnološku civilizaciju, Sarajevo: Veselin Masleša, str. 143.

'tražeći uvijek izvan sebe neki cilj.' Ovakav humanizam sadrži eksplicitan nalog – imati odgovornosti u čovjekoljublju.

5. Zaključno razmatranje

Da je ukupnost svog misaonog angažmana Šarčević iznova i dosljedno prinosisio na oltar povjerenja čovjeku nije potrebno posebno dokazivati, o čemu svjedoče riječi mnogih savremenih mislilaca i teoretičara, među kojima će Ivo Komšić napisati: »Abdulah Šarčević jedan je od najplodnijih i najutjecajnijih filozofskih stvaralaca na prostorima bivše Jugoslavije. U svojim djelima on vodi neprekinuti dijalog s filozofijom moderniteta i postmoderniteta, kako s tradicijom zapadne filozofije tako i s filozofijama Istoka, raspravlja o teoriji znanosti i umjetnosti, razmatra mogućnosti nove humanije i poželjnije etike u uvjetima dekomponiranosti i krize suvremene znanstveno-tehničke civilizacije.«¹⁶⁸

Njegova etika odgovornosti prebiva u ethosu i humanumu kao ishodištima moralnih predstava o čovjeku i njegovim povijesnim iskustvima bez moralističkog redukovanja etike u vremenu postmoderniteta, kada njegova humanistička vizura iznova iskušava punoću filozofskog mišljenja koje na svojevrsan oponirajući način »vrijednostima« tog savremenog svijeta i društva problematizuje rizike od (samo)uništenja, dočim tu krizu u svijetu Šarčević naziva 'mega krizom svijeta'. Iz njegovih rasprava i polemika sa najznačajnijim misliocima savremene i moderne filozofske tradicije teleološke anticipacije zaživljavanja napretka ljudskog svijeta, kada se traže i povijesne sponje jedinstva čovječanstva i kosmopolitizma, vrijednosti znanja i razuma, izrasta jedna humanistička težnja ka sreći i međusobnoj saradnji čovječanstva, težnja ka potrebi aktualizacije pitanja ljudskog dostojanstva, izvrsnosti i pravednosti, kao i ličnih i javnih sloboda, čime se samo mogu iznova potvrđivati vrijednosti ljudskoga bića. Jedna od bitnih osobnosti Šarčevićevog humanizma jeste antidogmatski kulturni univerzalizam koji se ogledao u svojevrsnoj transkulturnoj filozofiji vrijednosti, čime se kristališu i dva bitna aspekta njegove etike odgovornosti: prvi, da njegova etika odgovornosti nije uslovljavajuća za jednosmjernu pododgovornosti; i druga, koja nam ukazuje da njegova etika odgovornosti apeluje na uspostavljanje univerzalnih aršina pravednosti. Njegov poziv na etiku odgovornosti situira njegov humanizam u povijesne koordinate jedne potrebujuće svjetske etike kojoj će čovjek i njegov napredak biti cilj i mjerilo univerzalnih moralnih obzirnosti saogledno-djelatnih unutar etičkih kategorija odgovornosti, dužnosti, trebanja, kad je često moralni i svaki drugi normativitet u raskoraku u odnosu na saznanje i na potrebe ljudske egzistencije, o čijim se temeljnim pita-

168 Komšić, Ivo (2014), *Abdulah Šarčević – filozofsko iskustvo vremena (filozofija, znanost, umjetnost)*, u: Zbornik radova sa Simpozija: Abdulah Šarčević – filozofsko iskustvo vremena (filozofija, znanost, umjetnost, Sarajevo, 30. marta 2011.), Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, str. 9–14.

njima može govoriti samo uz posredovanje ljudske odgovornosti kao izvorišta strastvene akcije i jakog potvrđivanja ljudske sposobnosti da se oblikuje čovječan i gradi čovječniji svijet.

Literatura

Aristotel (2003), *Nikomahova etika*, Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Adorno, Teodor (2001), *Minima moralia*, Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Apel, Karl Oto (1980), *Transformacija filozofije*, Sarajevo: Veselin Masleša.

Habermas, Jürgen (2017), *Teorija komunikativnog djelovanja I,II*, Novi Sad: Akademska knjiga.

Hefe, Otfried (2011), *Umijeće življenja i moral*, Novi Sad: Akademska knjiga.

Jonas, Hans (1990), *Princip odgovornost*, Sarajevo: Veselin Masleša.

Jurić, Hrvoje (2018), *Iskušenja humanizma*, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.

Kant, Immanuel (1990), *Kritika praktičnog uma*, Beograd: BIGZ.

Komšić, Ivo (2014), *Abdulah Šarčević – filozofsko iskustvo vremena (filozofija, znanost, umjetnost)*, u: Zbornik radova sa Simpozija: Abdulah Šarčević – filozofsko iskustvo vremena (filozofija, znanost, umjetnost, Sarajevo, 30. marta 2011.), Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu,

Levinas, Emanuel (1998), *Među nama*, Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Muratović, Esko (2019), *Etička misao Abdulaha Šarčevića – etika odgovornosti, komunikativna etika, filozofska etika i etika ljudskih prava*, Podgorica: ALMANAH, br. 81–82., str. 7–27.

Muratović, Esko (2020), *Humanizam i egzistencijalizam kao humanizam: Abdulah Šarčević i Jean-Paul Sartre*, Zagreb: Filozofska istraživanja, 159 God. 40. Sv. 3 (611–632)

Šarčević, Abdulah (2005), *Filozofija i etika*, Sarajevo: Svjetlost: Bemust.

Šarčević, Abdulah (2007), *Filozofija i znanost*, Sarajevo: Connectum.

Šarčević, Abdulah (1971), *Iskon i smisao. Čovjek i sudbina kulture Zapada*, Sarajevo: Svjetlost.

Šarčević, Abdulah (1972), *Sfinga Zapada*, Zagreb: Studentski centar Sveučilišta Zagreb.

Šarčević, Abdulah (1981), *Iskustvo i vrijeme*, Sarajevo: Svjetlost.

Šarčević, Abdulah (1974), *Kriza svijeta i istina*, Sarajevo: Veselin Masleša.

Šarčević, Abdulah (1986), *De homine, mišljenje i moderni mit o čovjeku*, Sarajevo, Veselin Masleša.

Šarčević, Abdulah (2005), *Čovjek u savremenoj filozofiji Zapada*, Sarajevo: Svjetlost: Bemust.

Šarčević, Abdulah (1988), *Čovjek i moderni svijet*, Sarajevo: Svjetlost.

Šarčević, Abdulah (1988), *Utopija smisla i istina vremena*, Banja Luka:

Glas.

Šarčević, Abdulah (1993), *Iskustvo vremena*, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.

Šarčević, Abdulah (2000), *Odvažnost slobode. Etika ljudskih prava*, Sarajevo: Pravni centar FOD BiH.

Šarčević, Abdulah (2003), *Politička filozofija i multikulturalni svijet: istina o istini: svijet moderne i postmoderne: u sjeni nihilizma*, Sarajevo: Svjetlost,

Šarčević, Abdulah (1990), *U labirintu samoće*, Sarajevo: Svjetlost, str. 203–369.

Veljak, Lino (2014), *Filozofijski misliti povijest u epohi postmoderne*, u: Zborniku sa Simpozija »Abdulah Šarčević filozofsko iskustvo vremena (znanost, filozofija, umjetnost)«.